

Edebiyat Eseri Toplumun Aynasıdır: Edebiyat ve Sosyoloji İlişkisi Üzerine

Ejder ÇELİK

*“Tam bir edebî müşahede olmaksızın bir toplum araştırmacısı
toplumun bütününe kör kalacaktır”*

Richard Hoggart

Edebiyat sosyolojisi, edebiyatın toplumla arasında yeni organik bağlar kurmaya çalışmasına yardımcı olur. Ayrıca din, kanun ve törelerin edebiyat üzerinde meydana getirdiği etkilerle bu kavramların edebiyatın alanındaki yerini tespit eder. Edebiyat sosyolojisi, siyasi rejim, kültür kurumu, sosyal tabaka ve dil bilimi problemleri gibi edebî olayları çerçeveleyen sosyal yapı ve teknik durumları inceler. Edebiyat türü, belli bir süreçten ve ekonomik gerçeklikten sonra ortaya çıkar. Sosyologlar için özel bir önemi olan bu süreç, edebiyat sosyolojisine kaynaklık eder.¹

Bu anlamda edebiyat, sosyoloji için elverişli bir gözlem alanıdır. Sosyoloji açısından edebiyatın önemi büyüktür. Sosyoloji açısından edebiyat, değişik toplum yapılarının en karakteristik özelliklerini yansıttığı gibi insan ilişkileri temelinde ortaya konmuş bir analiz birikimini ve sahasını ifade eder. Edebiyat toplumdan soyutlanmış bir birey anlatımını vermez. Belirli bir kültür düzeyinde gruplardan ve alt gruplanmalardan oluşan geniş bir sosyal kesimin ifadesidir. Bu noktada, hem edebî dünyanın yapılarıyla ilgili bir sosyoloji, hem de bu edebî dünyayı oluşturan grupların ve ortamların edebî psikolojisi söz konusudur.²

Edebiyat sosyolojisinde, eser aracılığıyla, aslında yazarların ve okuyanların dünyası çözümlenmeye çalışılır. Bu çözümlenme değişik toplumsal katmanlara, farklı büyüklükteki toplumsal halkalara indirgenebilen üst üste konmuş planları, kısmen birbirine ekleyerek ortaya çıkar. Böylece edebiyatın sosyolojik tarihi, yazarlar ve okuyanların dünyasının ortak paydası olan eser sayesinde bu

- 1 Ertuğrul Aydın, “Edebiyat Sosyolojisine Bakışta Türk Edebiyatı”, *Edebiyat ve Toplum Sempozyumu Bildirileri*, Gaziantep: Üniversite Yayını, Gaziantep 1999, s. 5-11.
- 2 Guy Michaud, “Bir Disiplin Olarak Edebiyat Sosyolojisinin Kurulması”, çev.: Hilmi Uçan, Köksal Alver, *Edebiyat Sosyolojisi*, Hece Yayınları, Ankara 2006, s. 53-65.

yapıların değişik hızlardaki dönüşümlerini, bir katmandan diğer katmana geçişlerini gösterir.³

Edebiyat sosyolojisinin çalışma alanını belirlemek önemlidir. Bu sebeple edebiyata sosyolojik bir olgu olarak yaklaşıldığında öncelikle edebiyatın nesnesi olan kitabın sosyal yaşam içerisindeki etkisi noktasını metin analizine dayalı sosyolojik yorumlamadan ayırmak gerekir. Aynı biçimde basım süreçleri, yayınevi dünyası, kitap üretim ve tüketim kültürü başlı başına ayrı birer sosyal olgudur. Edebiyatı toplumsal olana bağlayan çalışmalar ve eleştirinin analiz nesnesi yapılması da başka bir çalışma alanıdır.⁴ Edebî alan analizleri sonucunda ortaya çıkan, eserin sosyal hiyerarşilerle ilişkisi, kültürel sermaye birikimine katkısı veya “eserin kutsallaşması” benzer konular da ayrı bir inceleme alanıdır.⁵ Yine aynı biçimde okuyucuların sosyolojisi, okuma pratiklerinin ayrışması, sosyal gruplar ve farklı tarzlar arasındaki ilişkiler bir başka çalışma alanını işaret eder.⁶

Tüm bu çalışma alanlarını kapsayan sosyolojik eleştiri, edebiyat eleştirisi yöntemleri içinde daha çok edebiyatın ait olduğu toplumsal ortam bağlamında ve bir ölçüde de içeriğinden hareket ederek okunmasını öneren bir yaklaşımdır. Edebiyata yaklaşımın nasıl olacağı ve sosyolojiyle edebiyat eleştirisi arasındaki ilişkinin derecesinin ne olacağı meselesi sosyolojik eleştirinin yolunu belirlemiştir. Bu anlamda edebî eserin konusunun geçtiği **çevre** ve bu **çevrenin** zamana bağlanması edebiyat sosyolojisinin temel öncülüdür. Dolayısıyla eserin sanatçısı ve sanatçının da içinde yaşadığı çevre ve dönem ile ilişkisini açığa çıkarma amacındadır.

Sosyolojik eleştiri ortaya konduğu andan itibaren giderek bazı nitelikler kazanmıştır. Bu eleştiri biçimi edebiyat sanatçısını merkeze koyduğu zaman onun gerçekliği yansıtırken taklit mekanizmasını işlettiğini kabul eder. Böylesine bir kabul beraberinde edebiyatın kendi başına değil toplum içinde gelişen ve toplumun ifadesi olan bir alan olarak tanımlanması kabulünü de doğurur. Bu noktada sosyolojik eleştiri, yazarı, eseri ve okuru toplumsal koşulların çepeçevre kuşattığı veya belirlediği iddiasından hareketle bu koşullar üzerine eğilerek sanatla ilgili sorunları açıklamanın bir yolu olduğunu temellendirmeye çalışır.⁷

3 Robert K. Barnhart, *Dictionary of Etymology*, H. W. Wilson Co, Kanada 1988.

4 Terry Eagleton *Edebiyat Kuramı* (2004) adlı eserinde konuyu ayrıntılı olarak ele almıştır.

5 Pierre Bourdeu'nun *Sanatın Kuralları* (1999) ve Pascal Casanova'nın *Varlık* dergisinde 2010 yılında yayımlanan “Dünya Edebiyat Cumhuriyeti” adlı çalışması bu konu üzerinedir.

6 Elizabeth Long'un *Book Clubs* (2003), Janice Radway'in *Reading the Romance* (1984) adlı eserlerinin konusu bu yöndedir.

7 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 74.

Mme de Stael'in "edebiyat toplumun ifadesidir" sözü bir ölçüde doğrudur ama yaklaşık oranda toplumun edebiyatla kendini biçimlendirdiğini de söylemek mümkündür. Bu durumda değişik dönemlerin eser, yazar, okuyucu ve toplum değişkenleri arasındaki ilişkileri ve etkileşimleri anlamak için edebiyat-toplum ilişkilerini ve etkileri belirlemek önemlidir. Edebiyat sosyolojisi bu noktada kendine açtığı inceleme alanı ve yöntemleriyle bir sanatın varlık alanıyla bir bilim dalının analitik yöntemi ve kuramlarının bulunduğu özgün bir alan olarak kendini gösterir. Bu noktada araştırmacının edebiyat olgusunda neyin temel olarak sosyal olduğuna ilişkin net bir fikirden hareket etmesinin edebiyatı sosyolojik yöntemlerle araştırmaktan tatmin edici sonuçlar alması için zorunlu olduğunu vurgulamak gerekir.⁸

Bireyin yalnızlığı veya kolektif güvenlik duygusu, sosyal iyimserlik veya umutsuzluk, psikolojik kendi-kendini düşünme ilgisi veya nesnel bir değerler sistemine bağlılık, edebî formların sosyal durumlarda incelenmesine uygun olan çıkış noktaları olarak vurgulanmalıdır.⁹

Edebiyat sosyolojisinin (literary sociology) edebiyatın toplumla arasındaki organik bağların belirlenmesi ve analizi ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Edebiyat sosyolojisinin temel amaçları edebiyatın yayılım alanını tespit etmeye çalışarak bu alandaki edebiyat-toplum etkileşimini hukuk, siyaset, kültür, inanç değişkenleri çerçevesinde inceleyerek bağlantıları tespit etmektir. Bu noktada hem farklı toplumlara ait edebiyatların farklılaşma sebepleri hem de edebiyat-toplum etkileşimindeki değişimler, farklılaşmalar ve sebepleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Edebiyat sosyolojisi çalışmalarında edebiyatın sosyal yanı analiz edilirken hem doğrudan sosyoloji hem de edebiyat sosyolojisinden yararlanır. John Berger ve Luckmann'ın sosyal gerçekliğin inşası veya gerçekliğin sosyal inşası prensibindeki "toplum, inşa edilen bir gerçekliktir" düşüncesinde, önceki kuşakların ürünlerini ileten dil ve her insanın öznel gerçekliği öne çıkmaktadır.

Edebiyat ve sosyoloji bilimlerinin yakınlaşmasının sonucunda edebiyat sosyolojisi alanı, 1900'lerden başlayarak; edebiyatla toplumun etkileşimini karşılıklı olarak aydınlatmaya çalışmaktadır. Çıkış noktasında, edebiyatın toplum hayatında kapsadığı veya edindiği rol ve doğrudan doğruya toplum koşullarının edebiyatı etkileyişi yer alır.¹⁰

8 R. Escarpit, *Edebiyat Sosyolojisi*, çev.: Hüseyin Portakal, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 65.

9 Leo Lowenthal, "Edebiyat Sosyolojisi Üzerine", çev.: Salih Özer, *Edebiyat Sosyolojisi*. Hece Yayınları, Ankara 2006, s. 83-100.

10 Aydın, *age*, s. 360.

Edebiyat tarihçisi ve teorisyeni Gustave Lanson, edebiyatı toplumun yansıması olarak düşünmüş, edebiyat tarihinin, edebiyat ve yaşam arasındaki bağlantısına da vurgu yapmıştır. 1789 ihtilalinin oluşumunda edebiyatın payını öne çıkaran yazar, yine, edebiyat tarihinin sosyolojiye ihtiyaç duyduğunun altını çizmiştir. Ludwig Wittgenstein ise “*Estetik yargı anlatımları dediğimiz sözcükler, karmakarışık olsalar da bir dönemin kültürü diye adlandırdığımız şeyin üzerinde kesinkes belirli bir rol oynarlar*” ifadesiyle edebiyatın toplum üzerindeki etkisini vurgulamıştır.¹¹

20. yüzyılın başlarında edebiyatın bir dalı konumuyla ortaya çıkan edebiyat sosyolojisinin, dil-düşünce-bilgi bağlantısında edebiyat ve sosyolojiyle keşiştiğini görmek mümkündür. Böylece yazarın karakteri, toplumsal çevre arasındaki ilişkisi gündeme taşınmış olmaktadır.

Disiplinler arası ilişkilere baktığımızda, bilimlerin birbirleriyle yakın, uzak veya dolaylı bağlantılarının olduğunu görürüz. Edebiyat ile sosyoloji arasındaki ilişki, öncelikle edebiyatın sosyoloji araştırmalarına katkısı, sosyolojinin edebiyata kaynaklık etmesi gibi somut göstergelerle kendini gösterir. Ayrıca yöntem, etkileşim ve ölçütler açısından da birbiriyle paralel diyalog vardır. Edebiyatın, uygarlık tarihi içindeki duruşu ve diğer bilim dallarıyla olan ilişkisi, edebiyat ürünlerinin aydınlatma kapsamını da genişletmiştir. Nitekim edebiyat çatısı altında yer alan ürünler, toplumların inanç, yaşayış tarzı ile duygu ve düşüncelerini açığa çıkarır. Bunun dışında, insanlar arasındaki sosyal ilişki, din, mitolojik değerler, davranış biçimleri ve her türlü tabiat olayı da edebiyata yansiyarak yer bulur.

Edebiyat eseri oluşturma süreci ve eser üzerinden sosyolojik yöntem ve kuramlar çerçevesinde bir değerlendirme yapıldığında edebiyat sosyolojisinden söz etmek mümkündür. Elbette bu yaklaşım edebiyat bilimi dalından bütünüyle soyutlanmayı ifade etmez. Yöntem ve değerlendirme açısından ortak paydaların dillendirilmesi edebiyat sosyolojisine temel karakterini verir.

Her türlü edebî eser, toplumsal bir olguya dayanır. Diliyle, konusuyla, şahıs kadrosu, toplumsal zemini ve mekânıyla, toplumun edebiyat sanatçısının zihnindeki estetik kırılmasıyla oluşan eser, sonuçta toplumsal bir yansıma olarak karşımıza çıkar.

Edebiyat ile sosyoloji arasında birbirini tamamlaması gereken farklılıkları da vurgulamak gerekir. Edebiyatta bireysel bir yansıma söz konusudur; sosyoloji ise anlama, algılama, çözüme ve çözüm teklifleri getirme amacındadır. Edebiyat sanatçısının da eserini yazarken teşhis, tahlil ve çözüm üretme endişesi vardır. Fakat bunu yaparken, sosyolojide olduğu gibi doğrudan anlatım yolunu

11 age, s. 364.

seçmez ve kahramanların diliyle konuşur. Edebiyat, edebî retorîği, sosyoloji düz, bilimsel dili kullanır. Edebî retorikte, bireysel yaratma hâkim olduğu hâlde sosyolojide, terimlerin baskın olduğu ortak bir bilim dili kullanılır.

Edebiyat sosyolojisi, anlatımın kurguya bağlı olarak olaya ve oradan toplumsala ulaşmasını analiz ederken hem eserin dilsel yönünü ortaya koymuş hem de anlatımın toplumsal bağını ortaya koyma yönünde önemli katkılar sağlamıştır.

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da yazılı edebî türler içerisinde daha çok romanın, sosyolojik açıdan ele alınmış olmasıdır. Bu tercih, romanın en ilgi çekici edebî tür olmasından değil, sadece diğer türlerden daha belirgin biçimde, içinde olay ve yorumlama süreçlerinin ortaya çıktığı toplumsal koşullar ve çevre ile ilgili değişik konuları kurgusu içerisinde ele aldığı içindir.¹²

Edebî eserin dayandığı sosyal zemin de edebiyat-sosyoloji ilişkisinin belirlenmesi açısından önemlidir. Bir eser, siyasi açıdan, monarşik bir yönetim anlayışıyla yönetilen toplumu mu yansıtıyor, totaliter, demokratik bir toplumu mu veya bir karmaşa dönemini mi? Bu önemlidir. Edebiyat eserlerinde siyasal yapılanmanın izlerini görmek her zaman mümkündür.

Edebî eser, mutlaka bir toplumsal yapıyı veya kabuller zincirini yansıtmaktadır. Sadece, metinlerde sözü edilen sosyal olayları algılama basitliği dışında, şiirde veya anlatı türündeki eserlerde yer alan karakterlerin ve buna bağlı olarak şair ve yazarların, hayata bakış açıları ve sahip oldukları değerler, eserin sosyal zeminini oluşturur. Her roman, hikâye kahramanı veya şiire konu edilen kişi veya kişiler, birer bireysel ve toplumsal değerler dizisini yansıtır. Bu yüzden onlar, tüm iyi ve kötü yönleriyle, edebiyat sanatçısının belleğindeki toplumsal birikimlerin izlerini taşırlar.

Edebî metinler, sosyal bilimci için birer veri kaynağı olarak çeşitli biçimlerde kullanılabilir. Kurgusal ürünler gündelik yaşama ve sıradan insanlara veya büyük tarihsel dönüşümlerin geri planına ilişkin olguların ve ayrıntıların yansıtıcıları olarak ele alınabilir. Bir roman, özellikle de yazım zamanı ile konu aldığı zaman örtüşüyorsa, döneminin giyim kuşam, eğlence vb. ile ilgili alışkanlıklarını veya zihniyetini sergileyen bir veri bütünü olarak okunabilir. Bu aktarımlar edebiyat sosyoloji için zengin ve değerli bir kaynaktır.¹³

Edebiyattaki ilk sosyolojik incelemeler, edebiyat eleştirisinin varlık ve varoluşun felsefi tartışmalarıyla ilgili (ontolojik) ve dolaysız olarak verilmiş olanı

12 Trevor Noble, "Sosyoloji ve Edebiyat", çev.:Nurettin Çalışkan, *Edebiyat Sosyolojisi*, Hece Yayınları, Ankara 2006, s. 31-52.

13 Ömer Naci Soykan, *Edebiyat Sosyolojisi: Kuram ve Uygulama*, Dönence Yayınları, İstanbul 2009, s. 57.

betimlemeye dayanan (fenomonolojik) kavramlar arasındaki zıtlığın açmazı içinde kalmıştır. Ancak “Varoluşçuluk” akımı olaylara yeni bir bakış açısı getirdiğinde bir çıkış yolu mümkün olabilmıştır. Bu bağlamda Jean Paul Sartre’in “Edebiyat Nedir?” adlı denemesi (1948) bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Sartre’in yaklaşımı, edebiyat eserinin ancak okunduğunda tamamlandığı önermesi üzerine kuruludur. Bu yaklaşımdan edebiyat olgusunun sanat eseri olamayacağı, tam aksine, biri üretim, diğeri tüketim olan iki özgür eylemin tüm ahlaki ve sosyal ilişkilerdeki etkileri ve yan etkileriyle birlikte bir araya gelmesi ve bazen çatışması çıkarımı doğmuştur.¹⁴

Edebiyat sosyolojisi Kant’ın estetik kuramı, romantizmin kültürel yaklaşımı, gerçekçilik, pozitivism ve Marksist bilgi ve toplum kuramı çizgisinde gelişen bir sahadır. Toplum kuramı ve edebiyat eleştiri uygulamalarının bir arada kendini gösterdiği bir gelişme çizgisi söz konusudur.

Edebiyat sosyoloji toplum ve edebiyat arasında ilişkinin varlığı düşüncesinden hareketle bu bağıntının çeşitli yönlerden analizini yapmaya çalışır. Bağıntının iki taraflı olduğu göz önüne alındığında toplumun edebiyata ve edebiyatın topluma etkileri iki ayrı etkileşim sürecini karşımıza çıkarmaktadır. Doğal olarak her ikisinin de edebiyat sosyolojisi açısından anlamlı sonuçlar verebileceği düşünülebilir.

14 Escarpit, *age*, s. 68.